

ӨОЖ 81'23

Ж.Б. Амантай

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: janikojp@gmail.com

Қазақ лингвомәдениетіндегі отбасы концептісінің қолданысы

Аңдатпа. Беріліп отырған мақалада отбасы концептісінің концептілік мазмұны айқындалады. Қазақ лингвомәдениетіндегі отбасы, семья, жанұя лексемаларының қолданыс жиілігі әлеуметтік лингвистиканың сауалнама жүргізу әдісі арқылы нақтыланады.

Түйін сөздер: когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, концепт, әлеуметтік лингвистика, анкета.

Қазіргі лингвистикада концептуалды зерттеулер негізі екі бағыттың – когнитивтік лингвистика мен лингвомәдениеттанудың шеңберінде белсенді түрде жүргізілуде. Көптеген концептуалды зерттеулер нәтижесі мен анықтамаларын саралап, когнитивтік лингвистика да лингвомәдениеттану да тіл білімінің антропоцентристік бағытқа сүйенген салалар екендігін түсінеміз.

Лингвомәдениеттану үшін де және когнитивтік лингвистика үшін де концептуалды зерттеулер тән. Когнитивтік лингвистиканың зерттеу пәні – когнитивтік концепт те, лингвомәдениеттанудың зерттеу пәні – лингвомәдени немесе мәдени концепт.

Когнитивтік лингвистика мен лингвомәдениеттану ғылымдарының негізгі зерттеу категориясы концепт болып келетініне қарамастан, оны ұғыну мен түсіну тәсілдері ерекшеленеді.

Лингвокогнитология айқындамасы бойынша концепт бұл «біршама реттелген ішкі құрылымы бар, дискреттік менталды құрылым, қоғам мен тұлғаның танымдық (когнитивтік) қызметінің нәтижесін көрсететін және бейнеленетін зат пен құбылыс жөніндегі комплекстік ақпаратты тасушы, сол берілген ақпараттың қоғамдық зердеден өтуі мен қоғамдық зерденің сол құбылыс пен затқа деген қатынасы» [1, 34-б].

Лингвомәдениеттанудағы концепт ұғынысы – концепт мәдениеттің базалық бірлігі концен-

траты болып келеді. Концепт тілді, сана мен мәдениетті комплексті зерттеуге бағытталған шартты менталды бірлік. Лингвомәдени концепт басқа менталды бірліктерден құнды элементті акценттеумен ерекшеленеді, яғни егер де белгілі бір феномен жөнінде мәдениетті тасымалдаушылар «мынау жақсы (жаман, қызық, жалықтыратын және т.б.)» деп айта алатын болса, бұл феномен сол мәдениетте концепті қалыптастырады. Лингвомәдени концепт индивидуалдық немесе ұжымдық санада болатын, жоғарыда айтылып кеткен бағалық элементтен басқа ұғымдық (концептінің тілдік фиксациясы, оның белгісі, сипаты, дефинициясы) және бейнелік (біздің есімізде бейнеленген заттардың, құбылыстардың, оқиғалардың сипаттамаларын, көру, есту, түйсіну, иіс сезу арқылы қабылдау) элементтерімен сипатталатын үшкомпонентті құрылым [2, 13-б.].

Концепті когнитивтік тұрғыдан зерттеу тілдік бірліктерді саралау сананың когнитивтік құрылымдарында маңызды белгілерді табуға бағытталған болса, лингвомәдени тұрғыдан зерттеу әлеуметтің құндылықты қалауларының иерархиясын табуға бағытталған.

Кез келген концепті зерттеу оның лексемасының этимологиясын қарастырудан басталады. Этимология (грек тілінен *etymologia* – *etymon* «нағыз мағынасы» және *logos* «ғылым» дегенді білдіреді) – ежелгі (әдетте, жазу шыққанға дейінгі) тілдің сөздік құрамын қайта құратын,

тілдің сөздік құрамының қалыптасу үдерістерін, сөздің шығу тегін зерттейтін ғылым. Сөздің мағынасы тілдің тарихи даму үдерістерінде көлеңкеленіп тілді тасымалдаушыға түсініксіз болып қалған кездері жиі кездеседі. Этимология болса сол сөздің ең бастапқы формасы мен мағынасын айқындайды. Яғни сөздің қашан, қай тілде, қандай сөзжасамдық модель бойынша шыққанын, оның ең бастапқы мағынасының қандай болғандығын, қандай тарихи өзгерістерге ұшырағандығын түсіндіреді.

Этимологиялық қайта құру адамдар сана-сында бекіген көптеген ассоциативтік байланыстарды айқындай түседі; концепті көрсететін сөздердің мағынасының даму тарихы, оның кейінгі мағыналық түрленуінің мүмкін бағыттарын белгілеуге мүмкіндік береді.

А. Салқынбай «Қазақ тілінің сөзжасамы» атты еңбегінде «отбасы» лексемасының шығуын көпсемалы да күрделі «ОТ» семантикалық тұлғасымен байланыстырады: «ҰТ» этимон түбірінің бір өзек семасы – ортақтық, бірігу, бірлік семасы болған (ұту мағынасының қалыптасуында ортақтық, көптік сема бар). Осы сема негізінде «От» тұлғасының мағынасы қалыптасқан. «От» сөзі қазақ тілінде көпсемалы, күрделі семантикалық тұлға. «ҰД» тұлғасының фоно-сема варианты бола отырып, «күн» ұғымымен тікелей байланысты болады, яғни Күн мен Оттың функциясы ұқсас: Күн – жылу береді, жарық береді; От – жылу береді, жарық береді. Сөйтіп, «ұд» және «от» тұлғалары сингармониялық вариант негізінде дамып, кейін жеке номинативтік атауларға ие болады [3, 135-б.].

Әрі қарай зерттеуші-ғалым көне түркі тіліндегі от сөзінің үш түрлі мағыналарының – «от» – от, «от» – шөп, «от» – дәрі – өзара терең генетикалық-семантикалық байланыстарын айқындай түседі. Зерттеуші «от» – шөп қолданысын көк аспан, көк шөп деген тіркестер арқылы қарастырады. Көк аспандағы күннің («көк» құдай семасы) жылуымен жердегі шөп шығады, өнеді деп сенетін қазақ шөпті «жасыл» емес, «көк» (күннен бөлінетін оттың түсі көк) дейді деп түсіндіреді. Мысалы: «оты мол, суы тұнық жайлау» – джайлау с хорошей травой и с чистой водой; «мал оты» – трава для скота [3, 13-б.].

Ал енді «от» – дәрі мағынасын көк аспандағы күннің – құдайдың көмегімен өскен көк (от) шөптен дәрі-дәрмекті жасау деген «ассоциациялық, аналогиялық тәсіл арқылы

жаңа ұғымды атайтын сөз пайда болған» деп түсіндіреді.

Осындай түсініктемелерді беріп, «отбасы» концептісінің «ОТ» тұлғасы арқылы жасалған «бір оттың басына бірігу, жиналу» деген ұғым негізінде: «отан, отандас, отандасу, отандық, отаншыл, отас, отастыр, отау, ошақ, отбасы, отағасы т.б. туынды дериваттар туындаған» дейді ғалым.

«Отбасы» концептісінің «ОТ» тұлғасы арқылы жасалғанын қазақ тілінде қалыптасқан «от» түбірлес фразеологизмдер арқылы да байқауға болады. Мысалы, ерлі-зайыпты кісілер бірлесіп тұрмыс құра алмау мағынасында – отаса алмады; екі жасты кездестірді – отауға салды; баласына енші беріп, бөлек үй тұрғызғанда айтылатын тілек – отау құтты болсын!; өз алдына жеке шаңырақ болды – отау тікті / отауы түсті; үй іші, әйел, бала-шаға ортасы – отбасы, ошақ қасы; үй-күшік болып, күйбің шаруамен айналысты – отбасында отыр; үй ішін ойран болғыр, бүліншілік келгір деген мағынада – отбасыңнан өрт шықсын! үйленіп, үйлі-баранды болып, ошақ көтермеген; шаңырағы тұрмаған – оты жанбаған [тұтанбаған] деген фразеологизмдер бар [4, 560; 563-б.].

«ОТ» тұлғасы арқылы жасалған «отбасы» концептісінің аясына кіретін «ошақ» концептісі туралы да айтып өтелік. Қазақтар үшін ошақ – отқа табыну үдерістерімен байланысты үйдің құрылымындағы басты элемент. Қазақта ошақтың ұшаяқты, тастан тұрғызылған, жерден қазылып жасалған үш түрі бар. Ошақ – заттай ғана емес, үй тұрғындарының денінің саулығына, шаруадағы жетістікке әкелетін және үйдің амандығын қорғайтын әртүрлі ұлттық ғұрыптарды жасайтын жер ретінде рухани жағынан да маңызды орын алады. Халықтың танымы бойынша ошақта әруақтар мен үйдің рухтары өмір сүреді. Мысалы, қазақта мынандай тыйым сөздер бар: от басын сабама; түнде күл шығарма; ошаққа түкірме; отпен ойнама; оттан аттама; отты, күлді шашпа; тұзды күлді баспа [5, 57-58-б.]. Ошаққа қатысты фразеологизмдер төмендегідей болып келеді: отбасылық берекеңді сақта деген мағынада – ошағыңның отын өшірме; жаңа түскен келін («отана» – ошақтың сақтаушысы) мен күйеудің («отағасы» – отбасының басшысы) босағаны бірінші аттағанда берер ырым-сыбаға, жол-жорасы – отқа [май] құяр [салар] ; үйдің тұңғышы мен бірінші келін деген мағынада – отымның басы, суымның тұңғығы; үйдің қонақжайлылығы туралы – қа-

заны оттан түспейді, ошағының оты маздап тұр; үй іші, ауыл-аймағы есен-сау – ошағының басы аман / отбасы, ошағының бұты аман; отбасы, өз үй ішінің, бала-шағаның амандығын тіледі, қамын жеді – ошақтың үш бұты деп отыр / ошақтың үш бұтынан тіледі [сұрады]; үй ішінің тілеуіне, несібесіне бұйырсын деген мағынада – ошақтың үш бұтына берсін!; Үй шаруашылығынан ұзамады – ошақтың үш бұтынан шықпады [4, 564-б.].

Тілдік деңгейде кілт сөздің семантикасынан жартылай болса да көрінетін концептілік белгілер жиынтығы бұл концептінің мазмұндық қоры болып табылады.

«Отбасы» лексемасының семантикасын анықтау мақсатында, 2008 жылғы қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен іздестірдік, бұл сөздікте: «отбасы қ. жанұя» – деп қысқаша ғана жазып қайырған екен [6, 644-б.]. Ал 1986 жылғы түсіндірме сөздікте семья сөзі көрсетіліп, екі мағынасы берілген: 1. Бірге тұратын туысқан адамдардың тобы, үй іші; 2. ауыспалы мағынада бір ұяға жиналған аралар тобы [7, 265-б.].

Сонымен, қазақ тілінде қазіргі таңда «бірге тұратын туысқан адамдар тобы» мағынасында қолданыста жүрген отбасы, жанұя, семья деген 3 сөзді кездестіреміз. Енді семья сөзімен бәрі де түсінікті деп ойлаймын, орыс тілінен енген сөз. Ал отбасы сөзі 2007 жылы шыққан Ш. Құрманбайұлы «Терминдер сөздігі (Бекітілген терминдер)» атты еңбегінде: «Мемтерминком 1990 жылы бекіткен қоғамдық-саяси терминдер, қысқарған сөздер» деп берілген тізімде СЕМЬЯ сөзінің аудармасы ретінде семья, отбасы деп тіркелген [8, 155-б.]. Ал жанұя сөзі туралы, Ғаббас Қабышұлы «Қазақ әдебиеті» газетіне шыққан «Әрбір сөздің төркіні, орны бар» деген мақаласында былай дейді: «Жанұя» – ана тілімізді байытуға үлес қосуды ниет етіп, жаңадан он шақты сөз жасаған аудармашы Ісләм Жарылғапов жарықтықтан қалған мұра. «Семья» мен «жанұя» өлең ұйқасы сияқты деп дәлелденген. Бірақ ол бұл екі сөздің «семьясын» айтпағанда, тіпті «жанұя» мен «отбасының» төркіндері екі басқа екенін ескермеді. Ата-бабамыздан қалған: «Кеудемде жаным барда», «Кеудемнен жаным шыққанша», «Кеудемде шыбын жаным шырқырап» дегендей сөз тіркестер, «Кеудемнен ұшып жаным, ғайып болды», «Кеудеме шыбын жаным сияр болмай» дегендей өлең жолдары бар. Демек, жанның ұясы – кеуде. Ендеше, «отбасын» кеудеге телу – әбестік. «Отбасы» – қасиетті киелі сөз!» [9, 1],

яғни жанұя сөзіндегі түбір сөз болып табылатын «жан» сөзінің «отбасы» сөзінің мағынасымен ешқандай үйлеспейтіндігін атап көрсетіп отыр. Жалпы автордың жанұя мен отбасы сөздерінің қолданысына қатысты мақалалары 2004 жылдан бері «Қазақ әдебиеті», «Ана тілі», «Жас Алаш» атты газет беттерінде біршама мақалалары басылып шыққан. Тағы да «Қазақ әдебиеті» газетіндегі: «Отбасы» ма, «Жанұя» ма? – атты мақалада, Сүлеймен Демирел университетінің филология факультетінде, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша білім алып жатқан екінші курс студенттері арасында «Біз қолданып жүрген ұғымдардың әлеуметтік мәні» тақырыбында пікірталас өткізген, әлеуметтанушы Илия Әйтімбеттің «Ұя – деген бізді кішірейтетін сөз» деген пікірі де орынды айтылған [10, 10-б.]. Тура осы газет бетінде – «Біздің жақтың, сіздің жақтың» деген тіл жоқ атты мақалада, автор филология ғылымдарының докторы, профессор Сейдін Бизақов семья сөзінің баламасын өз тілімізден таппасақ туыс тілдерден алсақ қайтеді деген пікір айтады, атап айтқанда, түрік, әзірбайжан, түрікмен, өзбек, ұйғыр тілдеріндегі әйле сөзі [11, 1]. Алайда біздің ойымызша, қазақтілді адамдарда әйле сөзімен ешқандай ассоциативтік байланыс жоқ, сондықтан бұл сөзді қазақ тіліне енгізудің қажеті жоқ.

Баспасөз бетінен отбасы мен жанұя сөздерінің қолданысы төңірегіндегі пікірталастарды қарастыра келе осы мәселеге қатысты өзіміздің кішігірім зерттеуімізді жүргіздік. Яғни біздің қазіргі қазақ тілін тасымалдаушылар арасындағы отбасы, жанұя, семья лексемаларының қолданыс жиілігін әлеуметтік лингвистика зерттеу әдістемесіндегі анкета алу тәсілі арқылы анықтап көрдік.

Әлеуметтік лингвистика тіл мен қоғам арасындағы қатынастар жөніндегі ғылым. Қоғам біртұқымдас емес, ол әртүрлі жастағы, әлеуметтік, кәсіби, саяси топтардан тұрады. Бұл топтардың әрқайсысы топтың ішкі мен топаралық мақсаттарына сәйкес өзінше тілді қолданады. Кез келген қоғамда оның әлеуметтік-экономикалық құрылымына қарай тілдер әрқилы көлемдегі міндеттерді атқара алады: ең төмен деңгейден (үй ішіндегі тілдесу) ең жоғарғы деңгейге (халықаралық қатынастардағы тілдесу) дейінгі [12, 49-б.].

Сонымен, 2012 жылдың наурыз айында 25 әйел адамнан және 25 ер адамнан тұратын 18-33 жас аралығындағы 50 адамнан анкета

алдық. Анкетада 4 сұрақтан тұрады: информант үш сөздің қайсысын жиі қолданатынын таңдайды және жазбаша әлде ауызекі тілде қолданатынын белгілейді, сонан соң неліктен осы сөзді қолданатынын жазып береді және отбасы, жанұя, семья мағынасында тағы басқа қолданатын сөздері бар болса жазып береді. Информанттардың туған жерлері: Алматы обл. – Алматы мен Талдықорған, Қапшағай қалалары, Ұзынағаш ауылы, Кербұлақ пен Балқаш аудандары, Қызылорда обл. – Қызылорда қаласы мен Шиелі ауданы, Оңтүстік Қазақстан обл. – Шымкент қаласы, Атырау обл. – Атырау қаласы, Батыс Қазақстан обл. – Орал қаласы, Жамбыл обл. – Тараз қаласы мен Меркі ауданы, Павлодар обл. – Павлодар қаласы, Қарағанды обл. – Жезқазған мен Шет ауданы, Ақмола обл. – Астана қаласы, Шығыс Қазақстан обл. – Тарбағатай ауданы, сонымен қатар Өзбекстан Қарақалпақстан, Қытай Халық Республикасы.

Анкетаның нәтижелерін талдау барысында үш сөздің қолданыс жиілігі отбасы – 33 пайыз, семья – 27 пайыз, жанұя – 14 пайызды құрады. Информанттар арасында тек қана отбасы сөзін қолданатындар 10 пайыз, семья 10 пайыз, жанұя 3 пайызды құраса, отбасы мен семьяны қатар қолданатындар 13 пайыз, отбасы мен жанұя 7 пайыз, жанұя мен семья 1 пайыз құраса, отбасы, жанұя, семья деп үшеуін де қатар қолданатындар 3 пайызды құрайды. Жазбаша мен ауызша қолданысы бойынша отбасы 27-17, жанұя 10-8, семья 4-19. «Неліктен?» деген сұраққа берілген жауаптар: отбасы – интернетте көп отыратындықтан; кішкентайдан үйреншікті; мектептен бастап; қазақи мәтінде жиі қолданамын; қазақ тілінде сауаттылық үшін; шығармалар жазғанда; аударма жасағанда; үлкен адаммен әңгімелескенде; әдеби тіл нормасы; мектепте қазақша білім алдым; әдеби сөз; отбасы дегеніміз ежелден келеді, ол ошақ қасы дегенді білдіреді, ол қасиетті; өйткені терминкомда осы сөзді қолдану керек деп дәлелденген; отбасы менің елім; ресми аудармасы деп санаймын; бала кезден құлаққа сіңген; таза қазақша сөйлеуге тырысамыз; жанұя – көбірек қолданамын; жаттап алу оңай; шығарма жазғанда; үйреншікті; өте жылы естілетіндіктен; мектептен қалыптасып кеткен; жылылықты сездіреді; жанымның ұясы деген мағынада; семья – ауызекі тілде орысша көбірек сөйлеймін; орыс тілінің өміріміздегі ықпалы; ыңғайлы және үйреншікті; үйде жиі еститіндіктен; отбасы және өзім де орыс тілінде

сөйлеймін; үйреніп қалғанмын; достарымның арасында; бала кезден қолданамын; достар арасында оңай айтылады; орыс тілінен кірген; бала кезден; ата-ана орыс тілде сөйлейді. Отбасы, жанұя, семья мағынасында тағы басқа қолданатын сөздерге: «кіші мемлекет»; балашаға; әке-шешесі; ұрпағы; біздің үй; қатынбаласы; туғандарым; ошақ басы; шаңырақ; анам мен әкем; ошақ; дөңгелек үстел; ауыл деген жауаптар берілген.

Жоғарыда отбасы концептісінің концептілік мазмұнын талдай келіп, орыс тіліндегі семья сөзінің қазақ тіліндегі баламасы жанұя емес отбасы екендігін дәлелдедік. Анкета нәтижесі бойынша қазақ лингвомәдениетінде семья мен отбасы сөздерінің қолданыс жиілігінің көрсеткіштері бір-біріне жақын болып, жанұя сөзінің қолданыс жиілігінің көрсеткіші төмен болып шықты.

Әдебиеттер

- 1 Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М., 2007.
- 2 Воркачев С.Г. Концепт как «зонтиковый» термин // Язык. Сознание. Коммуникация. Сб. статей / отв. ред.: В.В. Красных, А.И. Изотов. – Вып. 24. – М., 2003.
- 3 Салқынбай А. Қазақ тілінің сөзжасамы: оқу-әдістемелік кешен. – Алматы, 2007.
- 4 Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы, 2007.
- 5 Атжанова Н.Е. Вкрапления со значением «от», «ошақ» в межкультурной коммуникации // Lingua Mobilis. Научный журнал. – №2 (28) 2011.
- 6 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы, 2008.
- 7 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған А.Ы. Ысқақов. – Алма-Ата, 1986.
- 8 Құрманбайұлы Ш. Терминдер сөздігі (Бекітілген терминдер). – Алматы, 2007.
- 9 Қабышұлы Ғ. Әрбір сөздің төркіні, орны бар // Қазақ әдебиеті. – №7. – 19-25 ақпан. – 2010.
- 10 Ашанова А. «Отбасы» ма, «Жанұя» ма? // Қазақ әдебиеті. – №6. – 12-18 ақпан. – 2010.
- 11 Бизақов С. «Біздің жақтың, сіздің жақтың» деген тіл жоқ // Қазақ әдебиеті. – №20. – 21-24 мамыр. – 2010.
- 12 Алимжанова Г.М. Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка, культуры и человека. – Алматы, 2010.

Ж.Б. Амантай

Использование концепта «семья» в казахской лингвокультуре

В данной статье рассматривается концептуальное содержание концепта «отбасы». Частота используемых лексем *отбасы*, *семья*, *жанұя* в казахской лингвокультуре определяется социолингвистическим методом анкетирования.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, лингвокультурология, концепт, социолингвистика, анкета.

Zh.B. Amantay

Using of concept “family” in kazakh lingvoculture

In the article it was considered the conceptual content of concept *family*. The frequency of using lexeme of family in Kazakh lingvoculture was clarified by sociolinguistic method of questioning.

Keywords: cognitive linguistics, lingvoculture, concept, sociolinguistics, questionnaire.